

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

mgr Karoliny Mudło-Głagolskiej pt. Rola pasji w przystosowaniu do emerytury, napisanej pod kierunkiem dr hab. Elżbiety Kasprzak, prof. UKW.

Starość, dzisiaj dla nominalnego podniesienia godności człowieka nazywana późną dorosłością, na przestrzeni dziejów wzbudzała mieszane uczucia. Ptah-hotep, wezyr faraona Isezi, 4,5 tys. lat temu ubolewał - „*Jak nieznośny jest los starca! Słabnie on z każdym dniem; wzrok mu się pogarsza, uszy przestają słyszeć, opuszczają go siły (...) nie może sobie przypomnieć tego, co było wczoraj*”. Ten najstarszy z zachowanych zapis skargi kończy się stwierdzeniem: „*Starość to największe nieszczęście, jakie może dotknąć człowieka*”. Z kolei w swej Pierwszej Mowie Elihu (*Hi 32,9 ;V w. p.n.e.*) tak uzasadnia swoje wtrącenie się do rozmowy starszych – „*Mądrość nie z wiekiem przychodzi, a prawość nie tylko starcom jest znana*”. Już wtedy długość życia przestaje być podstawą autorytetu, słabnie znaczenie starszych. W kontekście powyższych przywołań praca mgr K. Mudło - Głagolskiej jest próbą pozytywnego spojrzenia na wyzwania późnej dorosłości, zogniskowaną na badaniu możliwości optymalizacji przystosowania do emerytury w oparciu o pasję i kształtowanie pracy. Wobec obserwowanego obecnie, zwłaszcza w Europie, zjawiska silnego starzenia się populacji ludzkiej, podjęta problematyka jest niewątpliwie bardzo aktualna i ważna społecznie.

OCENA STRONY FORMALNEJ

Praca doktorska Pani Karoliny Mudło - Głagolskiej ma klasyczną strukturę i proporcje poprawne dla prac empirycznych w psychologii. Składa się z 218 numerowanych stron, w tym 69 stron stanowi część teoretyczna, 106 empiryczna, aż 41 obszerna bibliografia, a pozostała część to rzetelnie sporządzony spis tabel i rysunków. Wg mnie brakuje załącznika z mało znaną skalą pomiaru pasji pracy.

Od strony estetycznej, przez co rozumiem rozkład treści na stronie, dobór czcionki, przejrzystość tabel i rysunków, praca nie budzi zastrzeżeń. Zdarzają się inne drobne niedociągnięcia, np. brak w spisie literatury pozycji Kowalik i in. 2006, cytowanej w tekście na s. 46, czy użycia określenia „funkcja falicytująca w procesach radzenia sobie ...s.63” podczas gdy chodzi zapewne o facylitację. Jeśli Dualistyczny Model Pasji to nazwa własna to wszystkie jej człony powinny być pisane z dużej litery, a nie tylko sam przymiotnik. Nazwa modelu w oryginalnej literaturze anglojęzycznej pisana jest z małej litery (Vallerand, R. J. ,2015). Podawanie (s. 86) średnich wartości dla pomiaru pasji bez podanie przedziałów punktowych nie ma wartości informacyjnej, wszak o narzędziu pomiaru do tej pory w pracy mowy nie ma.

OCENA CZĘŚCI TEORETYCZNEJ

Cztery rozdziały części teoretycznej stanowią solidną podstawę teoretyczną rozprawy. Kolejno dotyczą emerytury jako zdarzenia życiowego, przystosowania do emerytury, pasji pracy, oraz związku pasji pracy z przystosowaniem do emerytury.

Główne wyzwanie w projekcie dotyczy badania przystosowania do emerytury i rozdział ten jest najbardziej rozbudowany. Analizowanie przejścia na emeryturę w kategorii przystosowania do zdarzenia krytycznego uważam za trafne ujęcie. Sama analiza zdarzeń życiowych, także krytycznych, jest obszerna, poprawna, dokonana (za Filipp i Aymanns, 2010) z perspektywy stresu i rozwoju. Także akcentowanie przewagi procesualnego charakteru zmian regresywnych nad progresywnymi w okresie późnej dorosłości oraz uwzględnianie w opisie procesu starzenia się jego dynamiki, różnic kulturowych i indywidualnych jest, wg mnie, poprawnym ukierunkowaniem analizy teoretycznej jako bazy do empirycznej rekonstrukcji badanego fragmentu rzeczywistości. Ponadto dynamika procesu przystosowania do emerytury opartego na zasobach jest graficznie dobrze oddana na autorskim Rysunku 1.

Konstrukt „dobrostan” - komentarz do ujęcia przedstawionego w rozprawie

Doktorantka za przystosowanie do emerytury przyjmuje (za Wang i in. 2011) „psychologiczny komfort życia na emeryturze”, co Jej zdaniem odzwierciedla się w dobrostanie emeryta. I tu zgoda. Podobnie zgoda co do pytania o rolę pasji pracy jako korelatu tego przystosowania. Dobrostan staje się w tym ujęciu zmienną wyjaśnianą i jego konceptualizacja oraz operacjonalizacja ma dla osiągnięcia celów projektu znaczenie fundamentalne. Niewątpliwie wiedza Doktorantki na temat tego konstruktu raportowana jest rozlegle, może z perspektywy jego późniejszej operacjonalizacji nawet zbyt rozlegle. Opisuje wiele wskaźników przystosowania: dobrostan subiektywny, psychiczny, fizyczny, przepływ, subiektywną witalność, zdrowie fizyczne, symptomy depresje i lękowe. Mierzy zaś na skalach tylko symptomy somatyczne, lęk i depresję i subiektywną witalność. Dobrostan diagnozuje sumując ich wystandaryzowane wyniki. Mam pytanie - na jakiej podstawie dokonano tej addycji i na czym polegała standaryzacja wyników podskal?

Oczywiście jakiś wybór musiał być dokonany, ale dlaczego akurat z preferowaniem Kwestionariusza Ogólnego Stanu Zdrowia (GHQ-28 Goldberga). Już pod koniec XX w. wykazano, że poziom zdrowia, (wprawdzie obiektywny, R.D.), wśród ludzi starszych jedynie w nieznaczny sposób koreluje z poczuciem jakości życia, a osoby niepełnosprawne poruszające się na wózkach inwalidzkich są tak samo szczęśliwe jak osoby zdrowe fizycznie (Diener, Suh, Oishi,1997).

Stoję na stanowisku, że depresja i lęk to nie są optymalne wskaźniki poczucia jakości życia, szczęścia czy przystosowania. Prędzej korelaty. Owszem, bywały stosowane jako wskaźniki, ale najbardziej istotna dla przystosowania i szczęścia jakość życia psychicznego zależy od bilansu przeżyć i wykorzystania doświadczenia do przeżywania Kowalik S. (2015) w znakomitej pracy *Uśpione społeczeństwo. Szkice z psychologii globalizacji*, pisze: *”Pojęcie jakości życia zostało zastąpione dziwnym pojęciem dobrostanu (well-being), któremu amerykańscy psychologowie nadali sens wyraźnie psychologiczny (Efklides, Moraitou 2013) .*

..., dobrostan został sprowadzony do kategorii emocji, charakteryzujących się stosunkowo niewielkim stanem pobudzenia oraz pozytywnym znakiem emocji. W języku polskim dobrostan można byłoby określić stanem dobrego samopoczucia lub pozytywnego nastroju”. Atencja jaką Doktorantka darzy konstrukt dobrostan pewnie wynika z powszechności jego stosowania więc nie czynię z tego tytułu zasadniczego zarzutu. Dobrze, że nie został użyty równie powszechnie używany do jego pomiaru kwestionariusz SWLS, chociaż tenże nawet w nazwie „dobrostanu” nie uwzględnia. Zresztą w rozdziale 2.3. *Wybrane predyktory przystosowania do emerytury* Doktorantka sama przechodzi od stosowania konstrukt *dobrostan* na rzecz konstrukt *szczęście czy dobrostan psychiczny*, np. opisując psychologiczny model podtrzymywania szczęścia (Lyubomirsky i in. 2005). Niestety, konstrukty te używane są w dysertacji zamiennie.

Konstrukt „kształtowanie pracy” jako mediator- komentarz

Doktorantka w oparciu o koncepcje m.in. Wrześniewski i Dutton, trafnie przyjmuje, że kształtowanie pracy poprawia zadowolenie oraz pozwala poczuć sensowność własnego działania, a przejście na emeryturę stanowi wyzwanie do poszukiwania sfer życia, w której aktywność pozwoli zachować albo podnieść zadowolenie z życia. W oparciu o prace m.in. Bakker i Demerouti czy Pakera, uwzględnia zróżnicowane relacje między kształtowaniem pracy i zajęć w domu. Stąd wprowadzenie tego konstrukt do modelu badawczego w roli mediatora relacji pasja pracy – dobrostan jest, wg mnie, dobrze uzasadnione i nowatorskie.

Konstrukt „pasja pracy” jako podstawowa zmienna objaśniająca i moderator - komentarz

Rozdziały 3 i 4 recenzowanej dysertacji doktorskiej dotyczą pasji pracy. W modelu koncepcyjnym jest to podstawowa zmienna objaśniająca przystosowanie do emerytury oraz moderator relacji dobrostan w pracy- dobrostan emeryta. Doktorantka uwzględnia więc czynnik wewnętrzny. Jest to podejście nowatorskie, gdyż wcześniejsze koncentrowały się na poszukiwaniu predyktorów przystosowania wśród zewnętrznych czynników socjodemograficznych. Doktorantka najpierw syntetycznie opisuje dualistyczny model pasji Valleranda, a następnie systematycznie rozważa istotę pasji w procesie samorozwoju oraz znaczenie konsekwencji wyróżnionej w nim pasji harmonijnej i pasji obsesyjnej dla dobrostanu emeryta. W tym celu trafnie i poprawnie wykorzystuje perspektywę teorii ról, cyklu życia i zasobów. Pani Karolina Mudło-Głagolska w elegancki sposób rozważa związki pasji pracy z zaangażowaniem czasu i energii, tożsamością i innymi zasobami (afekt pozytywny, reaktywność emocjonalna, prężność psychiczna, samoocena, otwartość na doświadczenia). Generalnie analiza ta wskazuje na pozytywne znaczenie zasobu jakim jest pasja harmonijna z uwagi na jej elastyczny charakter i związek z zasobami, które sprzyjają przystosowaniu oraz negatywne pasji obsesyjnej z uwagi na jej sztywny charakter, który utrudnia wykonanie zadań niezwiązanych z pasją. Wniosek ten nie wynika tylko z samej analizy literatury, ale także z wcześniejszych wyników badań Doktorantki, co chciałbym mocno i pozytywnie podkreślić.

CZEŚĆ EMPIRYCZNA

Cele badawcze – komentarz

Doktorantka konsekwentnie względem analiz teoretycznych stawia dwa cele badawcze. Pierwszy dotyczy poznania związku pasji harmonijnej pracy jako zasobu chroniącego i pasji obsesyjnej pracy jako czynnika ryzyka z przystosowaniem do emerytury oraz dobrostanem osób pracujących. Cel ten dotyczy także zbadania w tych relacjach mediującej roli kształtowania pracy oraz moderującej roli pasji na emeryturze w relacji między poziomami dobrostanu w czasie pracy i na emeryturze.

Drugi cel jest mniej ostro postawiony niż pierwszy i dotyczy sprawdzenia jaki nowy obiekt pasji znajdują ludzie z pasją do pracy po przejściu na emeryturę oraz zbadania czy jest to zaangażowanie harmonijne, czy obsesyjne. Doktorantka ma zamiar opisać dynamikę procesu, czyli zmiany w zakresie obiektu pasji, jej wymiaru (harmonijny, obsesyjny) i nasilenia w czasie pracy zawodowej i po przejściu na emeryturę.

Model teoretyczny i hipotezy - komentarz

Model teoretyczny zależności jest graficznie jasno przedstawiony na Rysunku 2, a następnie precyzyjnie opisany z uwzględnieniem zbiorczej tabeli pytań i hipotez oraz rysunków szczegółowych testowanych zależności. Precyzja pytań badawczych i hipotez łączy się z ich wysoką poprawnością teoretyczną, która wynika, jak wspomniałem wyżej, z konsekwentnego opierania się na poprawnych wnioskach z analiz teoretycznych Doktorantki. Hipotezy w swej istocie stanowią szczegółowe rozbudowanie osiowej tezy dysertacji, podnoszącej pozytywne znaczenie pasji harmonijnej oraz negatywne obsesyjnej dla dobrostanu pracownika i przystosowania emeryta. Uwzględniają także wyniki wcześniejszych badań autorskich i współautorskich, dotyczących pasji pracy, np. te, że największy procent osób w późnej dorosłości deklaruje pasję harmonijną oraz realizuje pasje związane z wolnym czasem i aktywnością sportową. Trzeba zauważyć, że Doktorantka poza analizą literatury, przeprowadzoną z uwzględnieniem uzasadnienia hipotez, także przy ich formułowaniu w części empirycznej, przedstawia wyczerpująco przekonujące argumenty lub traktuje pytania eksploracyjnie i hipotez nie stawia, gdy argumenty nie są wystarczające. Mam pytanie do Doktorantki – co są sędzi o modelu, w którym dobrostan byłby wyznacznikiem przystosowania (np. zdrowia, pozytywnych afektów, wysokiej samooceny czy prężności psychicznej), a nie jego wskaźnikiem?

Zmienne, metody pomiaru, procedura i analiza statystyczna - komentarz

Zmienne z modelu teoretycznego przedstawiono w dysertacji tabelarycznie, podobnie precyzyjnie jak pytania i hipotezy. Nie mam uwag do narzędzi pomiaru zmiennych niezależnych, pośredniczącej i moderującej. Wyżej przedstawiłem już uwagi do pomiaru dobrostanu jako zmiennej zależnej. Potraktowanie przystosowania do emerytury jako różnicy ogólnego dobrostanu na emeryturze i w okresie pracy obciążone jest słabością jaką rodzą badania retrospektywne. Z kolei na plus zaliczyć należy zastosowanie przez Doktorantkę zasady rozdzielności przestrzennej i osobne przedstawienie narzędzi osobom badanym.

oraz zastosowanie testu jednego czynnika Harmansa dla zbadania błędu wspólnej metody, który w recenzowanych badaniach nie występuje.

W postawionych celach badanie zarówno osób pracujących jak i emerytów jest wyzwaniem godnym podkreślenia. Jednakże za uwagi na naturę procesów pamięci, retrospektywne badanie okresu pacy zawodowej mimo, że stosowane w innych badaniach nt. pasji pracy, uważam za słabsze rozwiązanie niż badanie podłużne. Takie zaś byłoby również pożądane z uwagi na wymogi poprawności testowania hipotez mediacyjnych. Z kolei pomysł potraktowania pasji pracy na emeryturze jako moderatora relacji dobrostan pracownika – dobrostan emeryta (H 9.1, H 9.2) uważam za szczególnie ciekawy, ponieważ jest nowatorski, i oryginalny. Przyczyna negatywnego wyniku testowania tych hipotez może leżeć właśnie w sposobie pomiaru dobrostanu w pracy zawodowej. Oczywiście jest tylko moja supozycja.

Oprócz powszechnie znanych zastrzeżeń do wartości wyników badań internetowych muszę zauważyć, że relatywnie mała liczba osób badanych ($n=189$) w tym 85.18% kobiet, dominacja osób z wyższym wykształceniem (56.51%) oraz pełniących funkcje kierownicze w czasie ostatniej pracy (65.08%) ogranicza trafność zewnętrzną uzyskanych wyników, gdyż struktura ta nie oddaje struktury socjodemograficznej emerytów w Polsce. Doktorantka ma tego świadomość.

Podjęcie decyzji o wykorzystaniu testów parametrycznych wyłącznie na podstawie analizy skośności i kurtozy może być niedostateczne (Orcan, 2020), dlatego wskazane jest zastosowanie np. testu Kołmogorowa-Smirnowa.

Doktorantka poprawnie dobrała i zastosowała narzędzia analizy statystycznej, przestrzegając kryteriów ich stosowania. Są wśród nich tak statystyki podstawowe (r -Pearsona, test U Manna-Withneya, test Kruskala-Wallisa, test t) jak i zaawansowane (SEM z wykorzystaniem metody delta, LPA-analiza profili latentnych, przeprowadzone w środowisku R).

Wyniki i ich dyskusja – komentarz

Poprawnie przeprowadzone i zinterpretowane analizy statystyk opisowych z badania pracowników (retrospektywnie) i emerytów poprzedzają raportowanie wyników testowania hipotez. Całościowy, dosyć złożony, model badawczy okazał się niedopasowany do danych więc Doktorantka podjęła próbę testowania mediacji jego fragmentów jako osobnych modeli.

Doktorantka w równie systematyczny sposób w jaki przedstawiła hipotezy, przedstawia także wyniki ich weryfikacji oraz odpowiedzi na pytania eksploracyjne. Uzyskała szereg interesujących wyników. Okazało się, m.in., że przed przejściem na emeryturę dominują pasjonaci harmonijni, a zmienne socjodemograficzne, poza wykształceniem, nie różnicują wyników pasji harmonijnej i obsesyjnej. Wyniki pasji harmonijnej różnicował wiek. Dla emerytów wykazała szereg istotnych, ale niezbyt silnych, zależności, np. negatywną pasji harmonijnej z symptomami somatycznymi oraz pozytywną zależność z pasją obsesyjną i subiektywną witalnością. Pasja obsesyjna była pozytywnie słabo związana z subiektywną

witalnością. Wysoki pozytywny wynik dotyczył związku symptomów somatycznych z niepokojem, które były negatywnie przeciętnie związane z subiektywną witalnością.

Duża liczba hipotez skłania mnie do ogólnego komentarza wyników ich weryfikacji. Podstawowe hipotezy o pozytywnym związku pasji harmonijnej pracy i negatywnym pasji obsesyjnej pracy z dobrostanem w okresie pracy zawodowej zostały potwierdzone. Jednakże na emeryturze, wbrew oczekiwaniom, pasja harmonijna nie wiąże się pozytywnie z dobrostanem, ale zgodnie z nimi negatywnie wiąże się obsesyjna. Zgodnie z oczekiwaniami związek pasji harmonijnej z dobrostanem jest silniejszy w okresie pracy niż na emeryturze. Potwierdzono, że kształtowanie pracy pośredniczy w związku pomiędzy pasją pracy (harmonijną, obsesyjną) a dobrostanem na emeryturze i jest pozytywnie związane z dobrostanem na emeryturze. Z kolei nie potwierdzono moderującej roli pasji pracy w relacji dobrostan w pracy – dobrostan na emeryturze. Co ważne i zgodne z hipotezami, profile z wysokimi wynikami pasji harmonijnej pracy są związane z lepszym przystosowaniem do emerytury w porównaniu z osobami bez pasji, a pasje na emeryturze związane są z czasem wolnym i aktywnością sportową. Jeśli zauważyć tylko, że na 18 prawidłowo testowanych hipotez (Tabela 23) potwierdzono 11, częściowo potwierdzono dwie, a odrzucono tylko 5, to można powiedzieć, że przewidywania Doktorantki w dużym stopniu były trafne, jednakże badane związki są jeszcze bardziej złożone niż przypuszczała, zwłaszcza w zakresie pozytywnego związku pasji harmonijnej pracy z dobrostanem na emeryturze.

W dyskusji Doktorantka sama krytycznie zauważa, że badany przez nią jedynie afekt negatywny (lęk, depresja) nie był dobrą miarą dobrostanu afektywnego związanego z pasją. Krytyczny ton w dyskusji przemawia za jej pozytywną oceną. Cała dyskusja przeprowadzona jest z systematycznością i precyzją charakteryzującą całą dysertację Pani Karoliny Mudło – Głagolskiej. Obfituje w liczne i trafne odniesienia do wyników innych badań nt. pasji pracy oraz, co ważne, argumentów z teorii, które stanowiły bazę do generowania pytań i hipotez (np. model dynamiczny Wanga oparty na zasobach i dualistyczny Valleranda model pasji, Ryana i Deciego teoria autodeterminacji, Bakker i Demerouti model JD-R). W akapicie poświęconym limitacjom przeprowadzonego badania ten krytyczny ton jest utrzymany i Autorka pokazuje, że ma świadomość konkretnych ograniczeń związanych z doбором osób badanych, procedurą badania, operacjonalizacją zmiennych i zastosowanymi metodami statystycznymi, co dobrze prognozuje dla kontynuacji pracy badawczej.

Ze wskazanych przez Doktorantkę kierunków dalszych badań najbardziej przekonuje mnie poszukiwanie zależności pomiędzy kształtowaniem pracy a kształtowaniem innych obszarów życia. Jeśli ktoś potrafi kształtować pracę może także umieć kształtować inne obszary życia. Jak się bowiem okazało w badaniach Doktorantki, pasja pracy na emeryturze nie ma szczególnego znaczenia. Być może w grę wchodzi tu jakieś niebrane jeszcze pod uwagę supresory, które hamują pozytywny związek pasji harmonijnej z dobrostanem na emeryturze? Wg mnie dobrze byłoby spróbować, inaczej niż w recenzowanej pracy, zoperacjonalizować dobrostan, idąc raczej w kierunku pomiaru jakości życia psychicznego niż korzystając ze wskaźników zdrowia i negatywnego afektu.

Konkluzja

Recenzowana praca doktorska mgr Karoliny Mudło-Głagolskiej pt. *Rola pasji w przystosowaniu do emerytury*, napisanej pod kierunkiem dr hab. Elżbiety Kasprzak, prof. UKW, stanowi samodzielne i nowatorskie ujęcie badanego zagadnienia. Jest zaawansowaną teoretycznie i empirycznie próbą oryginalnego rozwiązania problemu badawczego. Mimo pewnych limitacji badań uzyskane wyniki stanowią istotny wkład w wiedzę psychologiczną nt. relacji między pasją na emeryturze, pasją pracy, dobrostanem emerytów i znaczeniem dla tych relacji umiejętności kształtowania pracy. Przedstawiona rozprawa doktorska jest udanym efektem posiadania dużej wiedzy teoretycznej, metodologicznej i statystycznej oraz niemałego nakładu pracy jej Autorki. Postawione w pracy cele można uznać za osiągnięte generalnie poprawnie i w wysokim stopniu.

Uważam, że rozprawa doktorska przygotowana przez mgr Karolinę Mudło-Głagolską spełnia warunki stawiane rozprawom doktorskim (art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce), zasługuje na pozytywną ocenę, zatem z przekonaniem wnioskuję o dopuszczenie mgr Karoliny Mudło-Głagolskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Romuald Derbis

Literatura cytowana w recenzji

Diener, E., Suh, E., & Oishi, S. (1997). Recent findings on subjective well-being. *Indian Journal of Clinical Psychology*, 24(1), 25–41.

Kowalik, S., (2015) *Uśpione społeczeństwo. Szkice z psychologii globalizacji*. Warszawa: Sedno Wydawnictwo Akademickie. R. 1.3.Czym jest jakość ludzkiego życia?

Orcan, F., 2020 Parametric or non-parametric: Skewness to test normality for mean comparison. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 7(2), 255-265.

<https://doi.org/10.21449/ijate.656077>